

Grażyna Aondo-Akaa

Instytut Pedagogiki Specjalnej
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

ORCID: 0000-0002-7918-7204

DOI 10.24917/9788380847033.4

Samostanowienie osób z niepełnosprawnością jako imperatyw procesu edukacji i rehabilitacji

Wprowadzenie w tematykę samostanowienia osób z niepełnosprawnością

Współczesna pedagogika specjalna akcentuje znaczenie podmiotowości i autonomii osób z niepełnosprawnością (por. m.in. Dykcik, 2005; Kubiak-Szyborska, 2012; Skibska, 2011). Sposób postrzegania osób z niepełnosprawnością jest ukierunkowany przez paradygmat emancypacyjny, co oznacza, że wola, decyzje oraz wybory osoby z niepełnosprawnością są nadrzędne w procesie postępowania terapeutycznego (Krause, 2010; Walkiewicz-Krutak, 2015). Za ważny wymiar podmiotowości osób z niepełnosprawnością uznaje się samostanowienie (Głodkowska, 2014a, 2014b, 2014c).

Pojęcia związane z samostanowieniem, autonomią czy też niezależnym życiem osób z niepełnosprawnością obecne są także na gruncie aktów prawnych. Należy zauważyć, że Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych podkreśla wagę pełnego i maksymalnie samodzielnego udziału osób z niepełnosprawnością w każdej ze sfer życia. Silny nacisk kładzie na prawo osób z niepełnosprawnością do dokonywania samodzielnego wyborów dotyczących własnego życia, w tym dotyczących rodzaju udzielanego

wsparcia czy miejsca zamieszkania – a więc w sferach, które w dużym stopniu determinują bieg życia osób z niepełnosprawnością. W Konwencji akcentuje się, że to osoba z niepełnosprawnością jest najważniejszym podmiotem, który stanowi o sobie (<https://www.rpo.gov.pl/pl/content/konwencja-onz-o-prawach-osob-niepelnosprawnych>, dostęp: 02.03.2020).

Coraz większa popularność pojęcia samostanowienie oraz częstsza jego obecność w dyskursie dotyczącym osób z niepełnosprawnością implikuje konieczność precyzyjniejszej jego konceptualizacji. W niniejszym rozdziale podjęto zatem próbę nakreślenia ram teoretycznych samostanowienia i przybliżenia dotychczasowej wiedzy w zakresie samostanowienia osób z niepełnosprawnością.

Sam termin samostanowienie ma swój źródłosłów w angielskojęzycznym pojęciu *self-determination*. Rzeczownik ten bywa rozumiany na dwa sposoby. Odnosi się z jednej strony do prawa narodów oraz poszczególnych ludzi do samorządności i autonomii, z drugiej strony zaś do indywidualnego określania przez człowieka swojego losu i wyboru kierunku działania. Pierwszy z tych sposobów rozumienia samostanowienia jest współcześnie bardziej popularny. Jednak drugi z nich jest bardziej adekwatny w obszarze rozważań psychopedagogicznych, zaś taki nurt rozważań samostanowienia pozwala na pogłębianie wiedzy o osobowości człowieka (Shogren et al., 2015). Samostanowienie jest w tej perspektywie uważane za jeden z najważniejszych konstruktów w obszarze psychologii pozytywnej (Wehmeyer, Little, 2013a).

Samostanowienie człowieka, jego zdolność do kierowania własnym losem, zmienia się w biegu życia (Ackerman, 2006). Działania podejmowane na podstawie samostanowienia pozwalają człowiekowi wypełniać role związane z aktualnym okresem jego życia (Wehmeyer, Sands, Doll, Palmer, 1997).

Ramy i koncepcje teoretyczne samostanowienia

Definicje samostanowienia są dość liczne, zgodne ze sobą, różniące się jednak nieco w szczegółach (Field, Hoffman, Spezia, 1998). Przede wszystkim podkreślają one, że samostanowienia nie można rozumieć jako zbioru konkretnych umiejętności (Abery, Stancliffe, 1996; Wehmeyer, 1999), lecz raczej jest ono wynikiem dynamicznej interakcji, jaka dokonuje

się pomiędzy konkretną osobą a środowiskiem, w którym żyje (Abery, Stancliffe, 1996).

Czasem wskazuje się, że samostanowienie to najważniejszy cel, jaki człowiek powinien osiągnąć w momencie wchodzenia w dorosłe życie (Ward, 1992), akcentując przy tym znaczenie samostanowienia w samodzielnym stawianiu sobie celów oraz w zdolności do ich realizowania (Ward, 1988), a także uznając za jego podstawę wiedzę o sobie, umiejętność oceny siebie (Hoffman, Field, 1995), indywidualną świadomość własnych słabych i mocnych stron, asertywność oraz zdolność do wchodzenia w interakcje z innymi ludźmi (Serna, Lau-Smith, 1995). Poziom samostanowienia może się zmieniać, zarówno wskutek czynników pozostających pod kontrolą osoby (m.in. system wartości czy posiadane umiejętności), jak też wskutek czynników środowiskowych, takich jak postawy otoczenia czy realne możliwości podejmowania decyzji (Hoffman, Field, 1995). Efektem działań człowieka, który stanowi o sobie, jest realizacja jego własnego potencjału, dzięki czemu staje się on aktywnym członkiem społeczności, w której żyje i realizuje swoje cele, nie naruszając przy tym celów, odpowiedzialności i praw innych ludzi (Serna, Lau-Smith, 1995).

Self-Determination Theory Ryana i Deci'ego

Edward Deci i Richard Ryan (1985) jako jedni z pierwszych podjęli tematykę samostanowienia w obszarze psychologii. Zdefiniowali to pojęcie jako zdolność do dokonywania wyborów i bazowania na nich w dalszych działaniach. Zdaniem autorów samostanowienie jest centralnym elementem teorii wewnętrznej motywacji, u której założen stoi przekonanie, że ludzie mają wewnętrzną potrzebę stanowienia o sobie, bycia kompetentnymi i podejmowania optymalnych wyzwań. Osoby posiadające wewnętrzną motywację do działania przejawiają zwiększoną wytrwałość, kreatywność, cechują się także wyższą samooceną i poczuciem dobrostanu (Ryan, Deci, 2000). Samostanowienie zaś, zdaniem autorów, to zaangażowanie się w działanie z pełnym poczuciem, że wybiera się to działanie i ma się względem niego osobiste poparcie. Jest ono nie tylko zdolnością, ale i potrzebą, zaś własne wybory w większym stopniu niż inne siły i naciski (np. popędy lub wzmocnienia warunkowe) determinują aktywność człowieka (Deci, Ryan, 1985).

W świetle teorii samostanowienia człowiek jest systemem, posiadającym zdolności samoregulacji oraz możliwości samorozwoju i integrowania własnego funkcjonowania. Do jego uniwersalnych, podstawowych psychologicznych potrzeb należą potrzeba autonomii, potrzeba kompetencji oraz potrzeba relacji z innymi. Zaspokojenie tych potrzeb przyczynia się do indywidualnego poczucia dobrostanu (Ryan, Deci, 2000), warunkuje też właściwe funkcjonowanie człowieka i jego zadowolenie z życia (Wojtowicz, 2014).

Ludzie, stanowiący o sobie, charakteryzują się zdolnością do podejmowania działania i kierowania nim. Poszukują dla siebie wyzwań, które z powodzeniem realizują. Cechuje ich kreatywność, elastyczność i kompetencja. Posiadają silne przekonanie, że mogą osiągnąć cele, które sobie założyli. Pojęcie samostanowienia w tym ujęciu wiąże się zatem nierozłącznie z wolną wolą człowieka (Deci, 1977), wpisując się w rozumienie ludzkiej autonomii jako „wolności do”, pozwalającej żyć w zgodzie ze swoimi wartościami, dokonywać samodzielnych wyborów, a także budować bliskie relacje z ludźmi (Siwek, 2012).

Teoria działania sprawczego (Causal Agency Theory)

Kolejną ważną koncepcją jest teoria działania sprawczego, w świetle której samostanowienie jest ogólnym konstruktem psychologicznym w strukturze odpowiedzialnej za organizację ludzkiego zachowania (Shogren et al., 2015), zaś u podstaw rozumienia sprawczości leży założenie, że działania podjęte przez człowieka mają na celu wywołanie określonej zmiany lub efektu (Wehmeyer, 2014). Osoba, która jest sprawcza, powoduje w swoim życiu konkretne wydarzenia i działa w samodzielnie określonym kierunku, aby osiągnąć wybrany efekt. Dzięki samostanowieniu zaś ludzie mogą być aktywnymi sprawcami własnych zachowań, początkiem swoich aktywności, mogą też mieć wysokie aspiracje, być wytrwali wobec napotkanych przeszkód oraz uczyć się na doznanych porażkach (Shogren et al., 2015). Do cech charakterystycznych dla osoby sprawczej zalicza się również szerokie spektrum dostrzeganych możliwości, zdolność do uczenia się na własnych błędach, a przede wszystkim poczucie bycia źródłem swoich działań (Little et al., 2002).

Zachowania sprawcze prowadzą do samostanowienia (Little, Snyder, Wehmeyer, 2006). Do kluczowych elementów, charakteryzujących w świetle

tej koncepcji specyfikę działania osoby samostanawiającej, zalicza się wolicjonalność, sprawczość oraz przekonania na temat kontroli działań. Działanie wolicjonalne opiera się na świadomym, celowym i przemyślanym wyborze, wynikającym z osobistych preferencji. Obejmuje ono inicjatywę oraz osobiste zaangażowanie, postrzegane jako zdolność do sprawienia, aby dane działanie mogło się wydarzyć. Działanie sprawcze jest proaktywną i celową identyfikacją sposobów, które prowadzą do osiągnięcia założonych celów, a także zdolnością do kierowania swoim zachowaniem w sposób prowadzący do realizacji celu. Z kolei posiadane przez człowieka przekonania na temat kontroli działań pozwalają mu działać podmiotowo, w sposób zorientowany na cel, dzięki czemu ma on przekonanie, że środki, którymi dysponuje, są wystarczające do osiągnięcia celu (Shogren et al., 2015).

Funkcjonalny model samostanowienia Wehmeyera

Precyzyjne zdefiniowanie samostanowienia niesie ze sobą liczne trudności. Michael Wehmeyer (1999) zauważa, że samostanowienie jest jednym z podstawowych praw człowieka. Nie można jednak rozpatrywać go jako specyficznej klasy reakcji, ponieważ nie jest możliwe przyjęcie określonej kategorii zachowań, które świadczą o samostanowieniu – takie samo działanie może u niektórych osób być przejawem samostanowienia, u innych z kolei – przejawem jego braku, zaś różnica ta zależy od intencji podmiotu działania oraz od zakresu jego aktywności. Dlatego tak istotne jest rozpatrywanie samostanowienia jako przejmowania kontroli nad swoim życiem i swoimi celami życiowymi, a także uwzględnianie funkcji, jaką określone zachowanie pełni w życiu wykonującego je człowieka (Wehmeyer, Little, 2013a).

Wobec powyższych trudności Wehmeyer (1996; 2004a, s. 351) proponuje, aby pod pojęciem samostanowienia rozumieć **działanie jako główny czynnik sprawczy (primary causal agent) we własnym życiu, podejmowanie decyzji i dokonywanie wyborów dotyczących własnej jakości życia w sposób wolny od nadmiernego zewnętrznego wpływu lub ingerencji.**

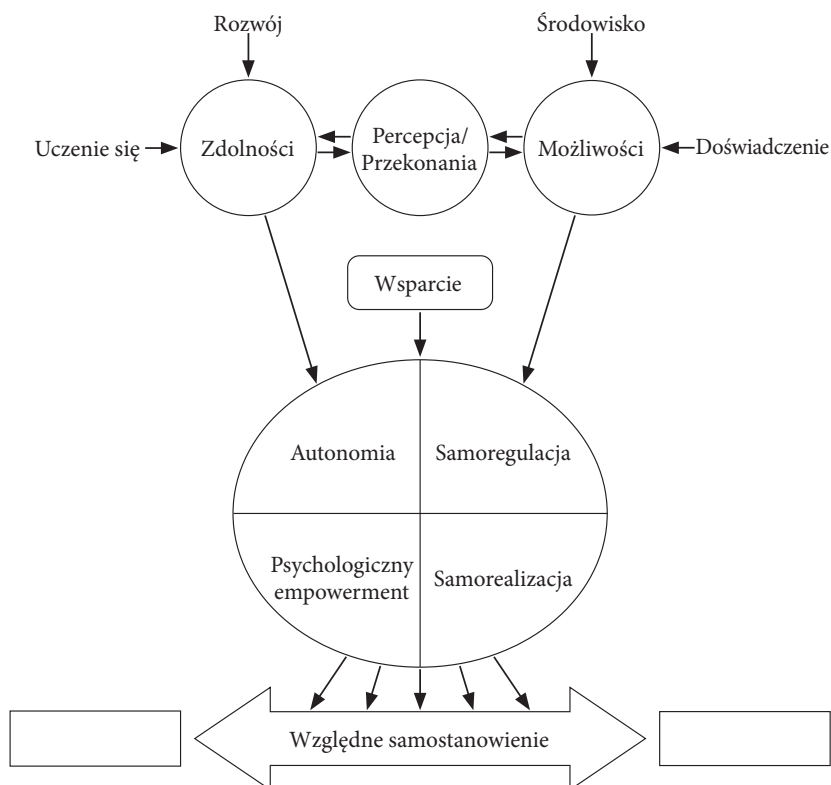
W świetle tej koncepcji zachowanie, będące przejawem samostanowienia, jest podejmowane na podstawie świadomości osobistych preferencji, zainteresowań oraz mocnych i słabych stron. Bazuje na zdolności do rozróżnienia między tym, czego człowiek chce, a czego potrzebuje, umiejętności stawiania sobie celów oraz realizowania ich, umiejętności dokonywania

wyborów, przewidywania konsekwencji działania, ewaluacji podejmowanych decyzji i rozwiązywania napotkanych w trakcie problemów oraz zdolności do regulowania własnego zachowania. Ponadto charakteryzuje się wytrwałością, pewnością siebie i kreatywnością (Field, Martin et al., 1998; Wehmeyer, 2004b).

Na podstawie opisanych pokrótce powyżej założeń Wehmeyer (1999) zaproponował funkcjonalny model samostanowienia, który został zaprezentowany na rysunku nr 1.

W tym ujęciu w skład struktury samostanowienia wchodzi 4 główne elementy: autonomia (podejmowanie działań wolnych od nadmiernych zewnętrznych wpływów), samoregulacja (umiejętność zarządzania sobą,

Rys. 1. Funkcjonalny model samostanowienia Wehmeyera

Źródło: Żyta (2013, s. 119, za: Wehmeyer, 1999).

samokontroli, samodzielnego stawiania sobie celów oraz ich osiągnięcia), psychologiczny empowerment (postrzeganie siebie jako głównego podmiotu podejmowanych działań, skutecznego i mającego wpływ na rzeczywistość, wewnątrznie zmotywowanego do podejmowania różnorodnych działań) oraz samorealizacja (poczucie bycia spełnionym człowiekiem). Podkreśla się także, że samostanowienie jest połączeniem wiedzy, przekonań oraz umiejętności (Field, Martin et al., 1998).

Dotychczasowa wiedza w zakresie samostanowienia osób z niepełnosprawnością

Samostanowienie osób z niepełnosprawnością nadal nie jest zagadnieniem dobrze poznanym, zwłaszcza w kontekście specyfiki funkcjonowania w polskim społeczeństwie. Stosunkowo najczęściej zagadnienie samostanowienia jest podejmowane w odniesieniu do funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną, co wydaje się zrozumiałe w obliczu faktu, że osoby te zbyt często bywają traktowane jako niesamodzielne, niezdolne do samodzielnego kierowania swoim życiem i do dokonywania samodzielných wyborów (Żyta, 2013).

Przede wszystkim akcentuje się znaczenie samostanowienia w procesie funkcjonowania w dorosłym życiu w środowisku społecznym i jego mediacyjną rolę pomiędzy czynnikami środowiskowymi a adaptacją społeczną (Bremer, Kachgal, Schoeller, 2003; Shogren et al., 2017; Wehmeyer, Gragoudas, 2004; Wehmeyer, Schwartz, 1997). Osoby z niepełnosprawnością, które charakteryzują się wysokim poziomem samostanowienia, wyżej oceniają także swoją jakość życia (Arunashree, Sanghvi, Kadkol, 2016; Lachapelle et al., 2005).

Ważnym wymiarem partycypacji społecznej, który pozostaje pod wpływem samostanowienia, jest podejmowanie pracy zawodowej (Kruk-Lasocka, Suchoń, 2013; Shogren et al., 2017; Wehmeyer, 2003; Guay et al., 2003), choć czasem wskazuje się też na odwrotną zależność, że podjęcie zatrudnienia wspomaganego przyczynia się do wzrostu poziomu samostanowienia (Verdugo et al., 2009).

Przeważnie podkreśla się, że osoby z niepełnosprawnością charakteryzują się niższym poziomem samostanowienia i poczucia własnej samodzielności niż ich pełnosprawni rówieśnicy (Piotrowski, 2013; Shogren

et al., 2018). Do istotnych predyktorów poziomu samostanowienia wśród osób z niepełnosprawnością zalicza się poziom posiadanych umiejętności społecznych, iloraz inteligencji (Nota et al., 2007). Wśród czynników wspierających rozwój samostanowienia wymienia się także wsparcie emocjonalne, udzielane przez rodzinę i przyjaciół, świadomość i akceptację ograniczeń wynikających z niepełnosprawności, stwarzanie możliwości wypowiedzania się we własnym imieniu (Angell, Stoner, Fulk, 2010), a także dostępność instrumentów niezależnego życia, takich jak programy asystencji osobistej czy grupy samopomocowe (Stoner et al., 2006). Osoby o wysokim poziomie samostanowienia charakteryzują się takimi przymiotami, jak zorientowanie na cel, motywacja wewnętrzna, umiejętność dokonywania autoewaluacji własnych celów (West et al., 1995), wytrwałość i odwaga (Stoner et al., 2006). Ponadto wskazuje się, że poziom samostanowienia obniża się wskutek zamieszkiwania w instytucji sprawującej całodobową opiekę (Nota et al., 2007; Wehmeyer, Bolding, 2001), ograniczonego dostępu do zasobów finansowych, ograniczonej możliwości samodzielnego poruszania się (West et al., 1995), niewłaściwych postaw otoczenia oraz zaniżania wymagań edukacyjnych w procesie nauki szkolnej (Angell et al., 2010). Nadmiernie chroniąca postawa rodziców utrudnia lub wręcz uniemożliwia osobom z niepełnosprawnością osiągnięcie samodzielności, rozwiązywanie swoich problemów i decydowanie o sobie (Wołowicz-Ruszkowska, 2013). Ponadto osoby z niepełnosprawnością wskazują, że ich ciała, funkcjonujące inaczej wskutek posiadanych ograniczeń, są dla nich czynnikami hamującymi rozwój samostanowienia (Rader, 2003; Stoner et al., 2006).

Osoby z niepełnosprawnością, charakteryzując swoje rozumienie samostanowienia, zwracają uwagę na silne pragnienie realizacji wybranego, ważnego dla siebie celu, wbrew otoczeniu, które zniechęca lub utrudnia jego realizację. Samostanowienie definiują jako siłę pozwalającą wiedzieć, czego się chce, być przekonanym, że potrafi się to zrealizować, zdolność do zaplanowania realizacji postawionego celu i w efekcie osiągnięcie go. Podkreślają, że samostanowienie ma duże znaczenie w prowadzeniu spełnionego życia, zaś sama możliwość doświadczania samostanowienia ma dla nich większe znaczenie niż osiągnięcie sukcesu (Angell et al., 2010). Chcą zatem próbować żyć własnym życiem, w samodzielnie wybrany sposób, z determinacją pokonując przy tym przeszkody oraz posiadane ograniczenia (Stoner et al., 2006).

Samostanowienie w edukacji i rehabilitacji

Idea niezależnego życia jest obecna w procesie rehabilitacji już od lat 70. XX wieku. Ponieważ ostatecznie to osoba z niepełnosprawnością ponosi odpowiedzialność za decyzje dotyczące kształtu własnego życia, proces rehabilitacji powinien podkreślać podmiotowość osób z niepełnosprawnością, włączać je jak najpełniej w przygotowywanie programów własnej rehabilitacji, a przede wszystkim zaś – nie narzucać konkretnych rozwiązań (Kowalik, 2018). Poszerzanie perspektyw samostanowienia przyczynia się do przeżywania przez osoby z niepełnosprawnością własnej dorosłości w sposób rzeczywisty, a nie jedynie metrykalny (Żyta, 2018). Mimo tego, wskazuje się, że teoretyczne podstawy emancypacji często nie mają wystarczającego odzwierciedlenia w praktyce (Krause, 2010). Dlatego tak niezmiernie ważne jest wsparcie w rozwijaniu samostanowienia osób z niepełnosprawnością poprzez edukację i rehabilitację.

Rozpatrując zagadnienie wzmocnienia samostanowienia osób z niepełnosprawnością w procesie edukacji, należy przede wszystkim podkreślić, iż liczne badania dowodzą skuteczności tego procesu. Różnorodne działania ukierunkowane na ten cel – przede wszystkim w postaci zindywidualizowanych programów wzmocniających samostanowienie – potwierdzają skuteczność tego rodzaju działań edukacyjnych oraz rehabilitacyjnych, zarówno wśród osób uczących się, jak też wśród dorosłych osób z niepełnosprawnością. Dzięki takim programom interwencyjnym nie tylko poziom samostanowienia uczestników wzrasta, ale podejmują oni więcej wyzwań związanych z prowadzeniem niezależnego życia, takich jak podejmowanie zatrudnienia, samodzielne zamieszkanie czy też społeczna partycypacja, wyższy jest też ich poziom zadowolenia z życia (por. Angell et al., 2010; Cobb et al., 2009; Getzel, 2014; Lamb, 2004; Seo, 2014; Wehmeyer, 2012; Wehmeyer, Palmer, 2002; Wehmeyer, Palmer et al., 2013; Zhang, Wehmeyer, Chen, 2005). Z tego względu można uznać samostanowienie za jeden z kluczowych elementów skuteczności procesu rehabilitacyjnego. Ponadto, niektóre z koncepcji samostanowienia traktują je wręcz jako rezultat działań edukacyjnych (Field, Martin et al., 1998; Ward, 1988), równocześnie zaś podkreśla się, że osoby o wyższym poziomie samostanowienia osiągają lepsze wyniki w nauce (Wehmeyer, Schwartz, 1997).

Nie jest możliwe w tym miejscu szersze omówienie wszystkich wymienionych programów interwencyjnych w obszarze samostanowienia. Należy

podkreślić, że do ich elementów wspólnych przeważnie należy rozwijanie umiejętności, takich jak rozwiązywanie problemów, podejmowanie decyzji (zwłaszcza takich, które mają istotny wpływ na codzienne życie), dokonywanie wyborów, stawianie sobie celów i wyznaczanie sposobów ich realizacji, a także rozwijanie samoświadomości uczestników programów. Amerykański podręcznik do nauczania samostanowienia – *A practical guide to teaching self-determination* (Field, Martin et al., 1998) akcentuje konieczność pozwolenia dziecku już od najmłodszych lat dostrzegania konsekwencji swoich decyzji i rozwijania u niego umiejętności ewaluowania własnego działania. Zwraca także uwagę, że niezbędne jest możliwie jak największe zaangażowanie ucznia w układanie indywidualnego planu edukacyjnego oraz w przygotowywanie procesu tranzycji.

W obliczu powyższego należy uznać, że niezmiernie istotnym zadaniem pedagogów i terapeutów jest przygotowanie osoby z niepełnosprawnością do samostanowienia, które niekoniecznie musi być tożsame z całkowicie samodzielnym kierowaniem własnymi sprawami, lecz dla niektórych osób może oznaczać wybór osoby, której ufają i której chcą powierzyć częściowe kierowanie tymi sprawami (Żyła, 2013).

W polskiej edukacji i rehabilitacji widoczne są braki w obszarze edukacji do samostanowienia. Podstawa programowa dla uczniów z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną korzysta z pojęć takich jak autonomia, samodzielność czy niezależność, jednak w sposób niewyczerpujący konieczności wspierania rozwoju samostanowienia już od najmłodszych lat (Żyła, 2013). Wczesne okresy rozwojowe uważa się za krytyczne w procesie nabywania wiedzy, przekonań i umiejętności prowadzących do samostanowienia (Field, Martin et al., 1998). Należy też podkreślić, że samo techniczne opanowanie wykonywania jakiejś czynności nie oznacza jeszcze zdolności do samodzielnego jej inicjowania i kierowania nią. Rozróżnienie to jest niezmiernie istotne wśród osób z niepełnosprawnością intelektualną, które często od najwcześniejszych lat są socjalizowane do bycia chronionymi, kontrolowanymi i niesamodzielnymi (Cytowska, 2012).

Wyzwania związane z rozwojem pojęcia samostanowienia jako imperatywu oddziaływań edukacyjnych i rehabilitacyjnych

Powyżej pokrótce nakreślono stan dotychczasowej wiedzy w zakresie samostanowienia osób z niepełnosprawnością. Zaprezentowano najważniejsze koncepcje teoretyczne pozwalające przybliżyć znaczenie samostanowienia w życiu osób z niepełnosprawnością, z uwzględnieniem jego znaczącej roli w procesie edukacji i rehabilitacji. Należy jednak podkreślić, że obszar ten wymaga dalszych, intensywnych, wielowymiarowych eksploracji badawczych oraz praktycznego wdrożenia wyników w praktykę rehabilitacyjną.

Jako potrzebny i pożądany kierunek badań wskazuje się z pewnością rozróżnienie, jaką rolę odgrywa samostanowienie w życiu osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności oraz zróżnicowanie ich wzorców samostanowienia (Shogren et al., 2017). Szczególnego namysłu wymaga zrozumienie i wdrażanie w praktykę pedagogiczną działań bazujących na samostanowieniu wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Podkreśla się konieczność poszukiwania osobowościowych i środowiskowych czynników, które przyczyniają się do wyższego poczucia samodzielności osób z niepełnosprawnością (Piotrowski, 2013).

Bardzo ważnym aspektem w procesie wdrażania pojęcia samostanowienie w praktykę psychoedukacyjną jest troska o to, aby proces kierowania swoim życiem nie był oddzielony od nabywania realnych umiejętności (m.in. planowanie, przewidywanie skutków swoich działań czy wyciąganie wniosków z własnych doświadczeń), które pozwalają, aby podejmowane decyzje były jak najbardziej wolne od różnego rodzaju zagrożeń, które mogłyby wynikać z niedostatecznego poziomu opanowania tych umiejętności (Żyta, 2013).

Oprócz rozmaitych indywidualnych czynników i umiejętności niezbędnych do samostanowienia, ogromną rolę odgrywa otrzymywane wsparcie społeczne oraz przyzwolenie na samostanowienie. Podkreśla się, że podstawowym środowiskiem, gdzie osoba z niepełnosprawnością rozwija swoją zdolność do samostanowienia, jest rodzina (Abery, Stancliffe, 1996). Istotne wydaje się włączenie w działania promujące rozwój samostanowienia otoczenia osoby z niepełnosprawnością, przede wszystkim zaś rodziców dzieci z niepełnosprawnością, już od najwcześniejszych momentów po wykryciu niepełnosprawności.

Niezbędną wydaje się także współpraca w zakresie rozwijania samostanowienia osób z niepełnosprawnością pomiędzy rodziną a instytucjami świadczącymi usługi edukacyjne i terapeutyczne. Współpraca ta na poziomie makrosystemu winna być ukierunkowana przede wszystkim na wsparcie osób z niepełnosprawnością i realizowana ponad wszelkimi podziałami (Abery, Stancliffe, 1996).

Podsumowanie

Powyższe rozważania upoważniają do refleksji, iż samostanowienie jest niezmiernie ważnym, choć nadal zaniedbanym obszarem edukacji i rehabilitacji osób z niepełnosprawnością. Wskazane powyżej działania mogą wyznaczać pewien kierunek rozwoju tego obszaru. Ich podjęcie wydaje się mieć ogromne znaczenie z perspektywy emancypacji oraz podmiotowości osób z niepełnosprawnością.

Podkreśla się czasem, że samostanowienie jest nierozzerwalnie związane z osiągnięciem pełni niezależnego, dorosłego życia, przejawiającej się w podejmowaniu adekwatnych dla danego okresu życia ról społecznych oraz zadań rozwojowych (Kowalik, 2018). Przede wszystkim jednak samostanowienie dla każdej osoby z niepełnosprawnością może oznaczać coś innego, w zależności od stopnia jej niepełnosprawności, możliwości poznawczych, a także wsparcia społecznego, z którego dana osoba może czerpać (Field, Martin et al., 1998). Samodzielne podejmowanie decyzji oraz ponoszenie ich konsekwencji prowadzi do coraz pełniejszego poczucia wolności oraz większych możliwości autokreacji (Kubiak-Szyborska, 2012). Podmiotowość osoby z niepełnosprawnością wyznacza perspektywę postrzegania jej wysiłków podejmowanych na rzecz własnego rozwoju, w których to wysiłkach otoczenie winno każdą osobę wspierać, pamiętając przy tym, że autokreacji nie wolno nikomu utrudniać, ale też od nikogo nie można jej wymagać (Przybylak, 2015).

Bibliografia

Abery B., Stancliffe R. (1996). The ecology of self-determination. In: D. Sands, M. Wehmeyer (eds.), *Self-determination across the life-span: Independence and*

- choice for people with disabilities. Baltimore-London-Toronto-Sydney: Paul H. Brookes Publishing Co, p. 111–146.
- Ackerman B. (2006). Learning self-determination: Lessons from the literature for work with children and youth with emotional and behavioral disabilities. *Child and Youth Care Forum*, 35(4), p. 327–337.
- Angell M.E., Stoner J.B., Fulk B.M. (2010). Advice from Adults with Physical Disabilities on Fostering Self-Determination during the School Years. *TEACHING Exceptional Children*, 42(3), p. 64–75.
- Arunashree B., Sanghvi P., Kadkol P. (2016). Relationship between self-determination and life satisfaction among adolescents with learning disability. *Indian Journal of Health & Wellbeing*, 7(2), p. 248–250.
- Bremer C., Kachgal M., Schoeller M. (2003). Self-Determination: Supporting Successful Transition. *Research to Practice Brief*, 2(1), p. 3–8.
- Cobb B., Lehmann J., Newman-Gonchar R., Alwell M. (2009). Self-Determination for Students with Disabilities: A Narrative Metasynthesis. *Career Development for Exceptional Individuals*, 32(2), p. 108–114.
- Cytowska B. (2012). *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Deci E. (1977). *Some Thoughts on the Matter of Self-Determination and Will*. Bethesda: MD: National Institutes on Health.
- Deci E., Ryan R. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum Press.
- Dykcik W. (2005). Problemy autonomii, integracji społecznej i normalizacji życia osób niepełnosprawnych w środowisku. W: W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 355–378.
- Field S., Hoffman A., Spezia S. (1998). *Self-Determination Strategies for Adolescents in Transition*. Austin: TX: Pro-Ed.
- Field S., Martin J., Miller R., Ward M., Wehmeyer M. (1998). *A Practical Guide for Teaching Self-Determination*. Reston, Virginia: The Council for Exceptional Children.
- Getzel E. (2014). Fostering Self-Determination in Higher Education: Identifying Evidence-Based Practices. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, 27(4), p. 381–386.
- Głodkowska J. (2014a). Autorstwo życia a niepełnosprawność – ponawiane odczytywanie idei normalizacji. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 1(23), s. 73–96.
- Głodkowska J. (2014b). Być podmiotem i stawać się autorem swojego życia – paradygmat wsparcia w przygotowaniu osób z niepełnosprawnością do budowania własnej tożsamości. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 26(4), s. 29–44.
- Głodkowska J. (2014c). Rozważania nad podmiotowością a niepełnosprawność – u źródeł współczesnego ujęcia i w perspektywie interdyscyplinarnej. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 2(24), s. 91–109.

- Guay F., Senecal C., Gauthier L., Fernet C. (2003). Predicting career indecision: A self-determination theory perspective. *Journal of Counseling Psychology*, 50(2), p. 165–177.
- Hoffman A., Field S. (1995). Promoting self-determination through effective curriculum development. *Intervention in School and Clinic*, 30(3), p. 134–141.
- Kowalik S. (2018). *Stosowana psychologia rehabilitacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Krause A. (2010). *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Kruk-Lasocka J., Suchoń A. (2013). Niesamodzielność nabyta i co dalej? Jak wspomagać osoby z niepełnosprawnością intelektualną w rozwijaniu kompetencji do samostanowienia? W: J. Kruk-Lasocka, M. Flanczewska-Wolny, D. Dziuba, J. Wolny (red.), *W drodze do samostanowienia osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*. Katowice: Wydawnictwo Stapis, s. 15–22.
- Kubiak-Szymborska E. (2012). Podmiotowość: o szansach i możliwościach rozwoju. W: R. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierciadle dorosłości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 17–34.
- Lachapelle Y., Wehmeyer M., Haelewyck M., Courbois Y., Keith K., Schalock R., Verdugo M., Walsh P. (2005). The relationship between quality of life and self-determination: An international study. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49(10), p. 740–744.
- Lamb P. (2004). Fostering the Self-Determination and Self-Advocacy Skills of College Students with Disabilities through a College Success Class. *Review of Disability Studies*, 1(2).
- Little T., Hawley P., Heinrich C., Marsland K. (2002). Three Views of the Agentic Self: A Developmental Synthesis. In: E. Deci, R. Ryan (eds.), *Handbook of Self-Determination Research*. Rochester, NY: University of Rochester Press, p. 389–404.
- Little T., Snyder C., Wehmeyer M. (2006). The Agentic Self: On the Nature and Origins of Personal Agency Across the Life Span. In: D. Mroczek, T. Little (eds.), *Handbook of Personality Development*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, p. 61–80.
- Nota L., Ferrari L., Soresi S., Wehmeyer M. (2007). Self-determination, social abilities and the quality of life of people with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 51(11), p. 850–865.
- Piotrowski K. (2013). *Tożsamość osobista w okresie wkraczania w dorosłość. Sytuacja młodych osób z ruchowym ograniczeniem sprawności i ich sprawnych rówieśników*. Wielichowo: TIPI.
- Przybylak A. (2015). Na drodze ku bytowanemu upodmiotowionemu, czyli partycypacja w odpowiedzialności. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 1(27), s. 31–44.
- Rader L. A. (2003). *An inquiry into the relationship between self-concept, self-esteem, locus of control, self-efficacy and self-determination of students with and without physical disabilities*. Columbia: Columbia University.

- Ryan R., Deci E. (2000). Self-Determination Theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *American Psychologist*, 55(1), p. 68–78.
- Seo H. (2014). Promoting the self-determination of elementary and secondary students with disabilities: Perspectives of general and special educators in Korea. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 49(2), p. 277–289.
- Serna L., Lau-Smith J.-A. (1995). Learning with Purpose: Self-Determination Skills for Students Who Are At Risk for School and Community Failure. *Intervention in School and Clinic*, 30(3), p. 142–146.
- Shogren K., Shaw L.A., Raley S.K., Wehmeyer M. (2018). Exploring the Effect of Disability, Race-Ethnicity, and Socioeconomic Status on Scores on the Self-Determination Inventory: Student Report. *Exceptional Children*, p. 10–27.
- Shogren K., Villarreal M.G., Lang K., Seo H. (2017). Mediating role of self-determination constructs in explaining the relationship between school factors and postschool outcomes. *Exceptional Children*, 83(2), p. 165–180.
- Shogren K., Wehmeyer M., Palmer S., Forber-Pratt A., Little T., Lopez S. (2015). Causal agency theory: Reconceptualizing a functional model of self-determination. *Education and Training in Autism and Developmental Disabilities*, 50(3), p. 251–263.
- Siwek Z. (2012). Autonomia adolescentów w świetle ich przywiązania i relacji rodzinnych. *Psychologia Rozwojowa*, 17(3), s. 25–38.
- Skibaska J. (2011). Kształtowanie autonomii – osiągnięcie niezależności. Różne wy-miary autonomii osób niepełnosprawnych. W: R. Kijak (red.), *Niepełnosprawność – w zwierniadle dorosłości*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 73–92.
- Stoner J., Angell M., House J., Goins K. (2006). Self-Determination: Hearing the Voices of Adults with Physical Disabilities. *Physical Disabilities: Education and Related Services*, 25(1), p. 3–35.
- Verdugo M.Á., Martín-Ingelmo R., Jordán de Urríes F.B., Vicent C., Sánchez M.C. (2009). Impact on quality of life and self-determination of a national program for increasing supported employment in Europe. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 31(1), p. 55–64.
- Walkiewicz-Krutak M. (2015). Wyzwania emancypacyjne w kontekście autonomii dorosłych osób z niepełnosprawnością wzroku. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, (10), s. 111–126.
- Ward M. (1988). The many faces of self-determination. *Transition Summary*, 5, p. 2–4.
- Ward M. (1992). The OSERS initiative on self-determination. *Interchange*, 12, p. 1–7.
- Wehmeyer M. (1996). Self-determination as an educational outcome: Why is it important to children, youth and adults with disabilities? In: D. Sands, M. Wehmeyer (eds.), *Self-determination across the life-span: Independence and choice for people with disabilities*. Baltimore: Paul H. Brookes, p. 15–34.

- Wehmeyer M. (1999). A Functional Model of Self-Determination: Describing Development and Implementing Instruction. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 14(1), p. 53–61.
- Wehmeyer M. (2003). Self-determination, vocational rehabilitation and workplace supports. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 19, p. 67–69.
- Wehmeyer M. (2004a). Beyond self-determination: Causal agency theory. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 16(4), p. 337–359.
- Wehmeyer M. (2004b). Self-determination and the empowerment of people with disabilities. *American Rehabilitation*, 28(1), p. 22–29.
- Wehmeyer M. (2012). Self-determination and a Strengths-based Approach to Intellectual Disability. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 2(24), p. 23–34.
- Wehmeyer M. (2014). Self-determination, positive psychology and disability. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 4(26), p. 7–18.
- Wehmeyer M., Bolding N. (2001). Enhanced Self-Determination of adults with intellectual disability as an outcome of moving to community-based work or living environments. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45(5), p. 371–383.
- Wehmeyer M., Gragoudas S. (2004). Centers for independent living and transition-age youth: Empowerment and self-determination. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 20(1), p. 53–58.
- Wehmeyer M., Little T. (2013a). Self-Determination. In: M. Wehmeyer (ed.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology and Disability*. New York: Oxford University Press, p. 116–136.
- Wehmeyer M., Little T.D. (2013b). Self-determination. In: S. Lopez (ed.), *The Encyclopedia of Positive Psychology*. New York: Wiley-Blackwell, p. 868–874.
- Wehmeyer M., Palmer S. (2002). *The Self-Determined Learning Model of Instruction for early elementary-age students: Final report*. Kansas: Kansas University.
- Wehmeyer M., Palmer S., Shogren K., Williams-Diehm K., Soukup J. (2013). Establishing a Causal Relationship between Interventions to Promote Self-Determination and Enhanced Student Self-Determination. *The Journal of Special Education*, 46(4), p. 195–210.
- Wehmeyer M., Sands D., Doll B., Palmer S. (1997). The development of self-determination and implications for education interventions with students with disabilities. *International Journal of Disability, Development and Education*, 44(4), p. 305–328.
- Wehmeyer M., Schwartz M. (1997). Self-Determination and Positive Adult Outcomes: A Follow-up Study of Youth with Mental Retardation or Learning Disabilities. *Exceptional Children*, 63(2), p. 245–255.
- West M., Barcus J., Brooke V., Rayfield R. (1995). An exploratory analysis of self-determination of persons with disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 5(4), p. 357–364.
- Wojtowicz E. (2014). Motywowanie do szczęścia poprzez wspieranie autonomii dziecka – perspektywa teorii autodeterminacji. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 3(19), s. 29–37.

- Wołowicz-Ruszkowska A. (2013). *Zanikanie? Trajektorie tożsamości kobiet z niepełnosprawnością*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Zhang D., Wehmeyer M., Chen, L.-J. (2005). Parent and Teacher Engagement in Fostering the Self-Determination of Students with Disabilities. *Remedial and Special Education*, 26(1), p. 55–64.
- Żyta A. (2013). Samostanowienie dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnej Polsce – pozory czy rzeczywistość. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 4(22), s. 117–130.
- Żyta A. (2018). Samostanowienie z perspektywy dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodziców. *Człowiek-Niepełnosprawność-Społeczeństwo*, 4(42), s. 53–65.

Źródło internetowe

<https://www.rpo.gov.pl/pl/content/konwencja-onz-o-prawach-osob-niepelnosprawnych>, dostęp: 20.02.2020.